

УДК

Савельєва Л.С., аспірантка кафедри української мови Національного “Кієво-Могилянська академія”

Семантичні кореляції іменників – назв осіб

У статті акцентовано увагу на тому, що ефективним засобом лексикографічного опису семантики слова є виявлення кореляцій, у які вступає це слово з іншими лексемами тієї ж поняттєвої групи. Дослідження здійснено на матеріалі іменників-назв осіб за місцем проживання.

In the article the attention is concentrated on the fact, that the effective way of lexicographic description of word semantics is the exposure of correlations in which this word enters with the other lexemes of this concept group. The research has been carried on the basis of nouns-names of person according to the residence.

У сучасному мовознавстві усталилася думка про те, що неможливо правильно описати значення окремого слова без урахування тих кореляцій, які його пов'язують з іншими словами в системі мови та в тексті (Ф. де Соссьюр, Ю.Д. Апресян, Б.Ю. Городецький, О.В. Падучева, І.М. Кобозєва та інші). Так, наприклад, І.М. Кобозєва серед засобів адекватного опису значення слова виділила також виявлення властивих йому кореляцій [7, с. 97]. Б.Ю. Городецький наполягав на думці, що повна характеристика семантичної одиниці, крім опису її змісту, повинна включати сукупність семантичних кореляцій цієї одиниці (в його термінах – “семантико-кореляційну характеристику семантичної одиниці”) [2]. Такої ж думки дотримувалася і Ю.Д. Апресян, який запропонував в “Інтегральному тлумачному словнику російської мови” до зони словникової статті включити перелік одиниць, пов'язаних із даною одиницею парадигматичними семантичними відношеннями [1].

Дискусійним залишається питання про методи виявлення семантичних кореляцій слів. Специфіка нашого підходу в межах цієї проблеми полягає в тому, що ми виявляємо семантичні кореляції іменників-назв осіб на основі ідеографічної параметризації їхньої семантики з використанням різних прийомів: порівняння наукової і “наївної” (мовної) картин світу; зіставлення з перекладними еквівалентами в інших мовах; співвіднесення параметричної структури назв, пов'язаних кореляціями синонімії, антонімії тощо. Основу ідеографічної параметризації обраної групи становить аналіз дефініцій іменників у 11-томному тлумачному „Словнику української мови” (К., 1970-1980, далі – СУМ). Це дало можливість виявити властиву сучасному загальноживаному лексикону поняттєву класифікацію, яка стала точкою відліку для подальших досліджень у синхронічному та діакронічному

аспектах. Загальна класифікація назв особи за місцем проживання, укладена з усього засвідченого в українській мові, модифікується в діалектах, різних часових станах мови і навіть у різних її функціональних стилях. Урахування цих положень допоможе унааявити мозаїку українських номінацій особи за місцем проживання з її етнокультурними семантичними компонентами, а отже, виявити особливості сприйняття й позначення українцями простору й людини в ньому. Такий підхід вимагав залучення відомостей з інших типів словників української мови – аспектих (словників синонімів, антонімів), спеціальних етнолінгвістичних та лінгвокультурологічних словників, а також словників української мови, що відображають її склад у різні історичні періоди.

Завданням цього дослідження є виявлення параметрів (чи значень параметрів), за якими можна здійснювати зіставлення семантичних структур слів. Слушною з огляду на це видається нам думка О.В. Падучєвої про те, що навіть слова, які реалізують спільне поняття, не тотожні ані за змістом, ані за валентністю, ані за якимись іншими ознаками, оскільки навіть близькі за значенням слова мають індивідуальні відмінності, що складаються з їхніх системних і комунікативних параметрів і значень таких параметрів [9, с. 25].

Крім власне параметрів, для структурування семантики мовних одиниць важливу роль відіграють компоненти змісту, повторювані в певній кількості слів, або, інакше, інтегральні, об'єднувальні семи. Для досліджуваної групи номінацій інтегральною є сема “назва особи за місцем проживання”, яка несе інформацію про походження суб'єктів номінації чи їхню локалізацію, перебування в межах певного місця в просторі. На цій підставі в один тематичний клас об'єднані такі слова ,як *миколаївець, городянин, степовик, старожил, земляк, сусід, приймак* та інші. Зміст

інтегральної для цієї групи слів семи показує, що в їхній семантиці наявні локативні параметри, які показують, де (в якому просторі) знаходиться і яку позицію (локус) заселяє особа. Як правило, на локативних параметрах і фокусує свою увагу мовець, здійснюючи номінацію особи за місцем проживання.

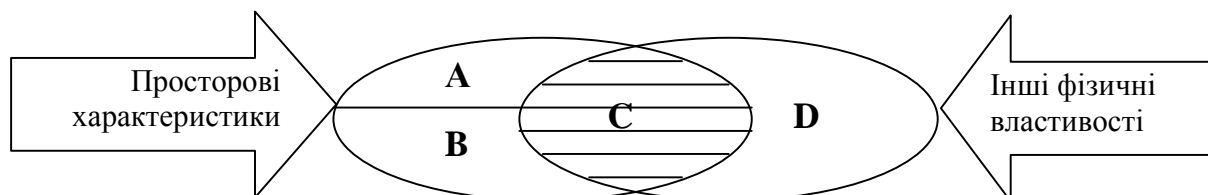
У фокусі уваги в досліджуваних номінаціях не завжди перебувають лише локативні параметри. Міркування щодо зміщення фокусу уваги знаходимо в працях О.В. Падучевої, яка зауважує, що там, де раніше вбачали закреслення компонента семантики, зараз помічають зміну фокуса, перенесення акценту з одного компонента на інший [9 с. 528]. При цьому особливо підкреслюємо, що перенесення фокуса уваги з одного параметра на інший (залежно від мети мовця) не веде до зміни тематичного класу номінації, адже інтегральною залишається та ж сема. Неврахування цього положення було причиною того, що до класу назв осіб за місцем проживання (назв жителів) учені довгий час відносили лише відтопонімні утворення (назви, мотивовані власними назвами будь-яких географічних об'єктів) [4, с. 3]. Нині лексикологи відносять сюди також назви, мотивовані загальними назвами, які вказують на місцевість, наприклад, *горці, поліщуки, побережани, подоляни* [3, с. 247-248]. Проте поза увагою вчених досі залишаються назви особи за місцем проживання, у яких фокус уваги зміщено з назви місця проживання на тип місця проживання, наприклад, тип житла (*келійник, печерник*); тип природної зони (*степовик, тайговик*); тип адміністративно-територіальної одиниці (*селянин, городянин, містянин*). Цей список можна продовжити назвами, у яких фокус уваги зміщено на темпоральні (*старожил, новосел*) чи оцінні параметри (за різними ознаками, що дають оцінку особі, яка проживає в певному місці – *свій/чужий, ко-*

рінний/ прийшлий, сусід, співмешканець, односе-лець, приймак, квартирант).

Отже, у номінаціях особи за місцем проживання мовець (залежно від мети) фокусує свою увагу на локативних, темпоральних чи оцінних параметрах. Нами встановлено, що фокусування уваги мовця на різних параметрах (чи їхніх комбінаціях) у семантичній структурі назв жителів спричиняє різні типи кореляцій. Наприклад, якщо у фокусі уваги перебувають локативні параметри семантики номінації, то в неї відсутні антонімічні кореляції. З огляду на це здійснюємо опис семантичних кореляцій іменників-назв особи за місцем проживання відповідно до кожного з виявлених типів параметрів структурування властивості їм семантики.

Номінації, в семантичній структурі яких фокус уваги мовця припадає на локативні параметри, пов'язані кореляцією семантичної похідності з назвами (власними чи загальними) географічних об'єктів. Дослідження показало: для них характерні такі ж кореляції, що й для назв географічних об'єктів. Виявлення цих кореляцій ми здійснювали методом порівняння наукової та мовної картин світу. Як відомо, образ реальності, відображений у мові, суттєво відрізняється від того, який створює наукова картина світу. У реальній дійсності існує сукупність географічних об'єктів, яка відображає картину світу, сформовану природничими науками, і відбиває реальні закономірності природи [М.Планк]

Отже, представники природничих наук природні географічні об'єкти класифікують за їхніми фізичними властивостями, основними з яких є просторові характеристики (у тому числі площа та об'єм), а додатковими – інші фізичні характеристики: освітленість території, температура повітря, тип клімату тощо. Схематично це можна зобразити так:

де, **A** – характеристика географічного об'єкта за площею (материк, острів, група островів, територія), **B** – його характеристика за об'ємом (величина об'єкта, тип рельєфу), **C** – комбінування просторових характеристик з певними фізичними властивостями географічного об'єкта: режим тепла і вологи, особливості циркуляції повітряних мас та океанічних течій, своєрідність геоморфологічних і біогеохімічних процесів (фізико-географічний пояс), спільність ґрунтів, рослинності та інших компонентів природного середовища (природна зона), розташування стосовно екватора, координати за довготою (меридіан) чи широтою (паралель), сторона світу, у якій розташований такий об'єкт, **D** – інші фізичні властивості (не існує географічного об'єкта, який визначався б за якимись властивостями без урахування просторових).

Таким чином, ми одержали чотири множини (А, В, С, D), що мають відношення перетину чи несумісності. Відповідно до кожної множини не важко встановити сукупність параметрів, які є важливими при виборі номінації певного природного об'єкта. До того ж, сукупність цих параметрів впливає на того, хто проживає в межах певного природного об'єкта (пор. *острів'янин, горець, степовик, тайговик, подоляк, поліщук* тощо), адже все живе пристосовується до життя в певних природних умовах, а докільля, у свою чергу, зумовлює спектр тих об'єктів, які має назвати для себе особа, що в ньому живе. Це дає нам підстави твердити, що сукупність параметрів, які визначають назву певного природного об'єкта, відбивається у семантичній структурі назв жителів цього об'єкта і характеризує самого такого жителя.

Ці номінації відображають особливості національного світосприйняття, включають найбільш важливі складники географії світу, що слугують особою для орієнтації в ньому. Спектр таких номінацій розширюється з розсуванням меж комунікативної діяльності носіїв певної мови, а також зі збільшенням обсягу їхніх знань про світ поза межами конкретного місця їх проживання. Так, в українській мові з'явилася назва *тропіканка*, мотивована загальною назвою природного поясу, як наслідок демонстрації по телебаченню багатосерійного бразильського серіалу з однойменною назвою.

Оскільки середовище проживання людини обов'язково нею назване, то його складники можуть правити за усталені мовні орієнтири для ідентифікації особи за місцем її проживання. Відповідники назв таких природних об'єктів, що визначають місце проживання людини, можна знайти в усіх мовах світу. На відміну від природних, штучні об'єкти докільля людини постійно трансформуються чи змінюють свої назви. Сталими залишаються тільки назви частин світу. Ці назви мають узагальнювальний репрезентативний характер, оскільки містять інформацію про тип місця проживання, що дає підстави виділяти в їхній семантичній структурі додаткові оцінні параметри. Порівняно з відтопніми утвореннями ці назви мають ширший спектр позначуваних об'єктів, оскільки включають назви за макролокусами (*косміти* – жителі космосу) та мікролокусами і середовищами, які можуть бути заселені людьми (*курчувей* – такий, що живе або ховається в корчах; *полюх* – житель полів, не поліщук та ін.). Ця група слів характеризується наявністю синонімічних кореляцій, зокрема експресивно-стилістичних. Також виділяємо кореляцію диз'юнкції, змістового виключення, наприклад, номінації *тайговик* і *степовик* (одну й ту ж особу не можна назвати одночасно і тайговиком і степовиком).

Українські номінації, мотивовані власними назвами адміністративно-територіальних одиниць, цілком закономірно не мають відповідників в інших мовах світу. Породжувальна модель таких номінацій могла б згенерувати величезну кількість слів, яку важко було б охопити якимось словником, адже в одній тільки Україні адміністративних одиниць понад 40 тисяч (за даними Держкомстату України від 10.02.2006). Для порівняння, держав у світі на сьогодні існує всього 262. Ці одиниці відображають адміністративний устрій тієї чи іншої держави, який створюється на базі врахування її ретроспективного соціально-економічного розвитку, національних особливостей, а також об'єктивної необхідності максимального наближення апарату управління до населення; кожна держава будує свій адміністративно-територіальний устрій, виходячи з особливостей власного механізму управління. Наприклад, у Греції адміністративний устрій становлять 13 адміністративних округів (грец. *περιφέρεια* – округ, область), які поділяються на 54 номи (від грец. *νομός* – ном, округ) та 1 автономний регіон; в Іспанії – 17 автономних територіальних громад (ісп. *comunidad autónoma*), що поділяються на 52 провінції (*ciudades autónomas*). Сьогодні адміністративно-територіальний устрій України – це ієрархічна чотириступенева система організації одиниць адміністративно-територіального поділу країни, яка була створена в період “побудови соціалізму” в межах Радянського Союзу (головним чином, протягом 1917-1959 рр.). У цей період з адміністративного поділу України було вилучено хутір, існування якого суперечило ідеї колективізації, оскільки хутір – це відокремлене, відособлене селянське господарство разом із садибою власника, що є символом відособлення й окремішності [6, с. 627]. Незважаючи на те, що назви цієї групи звичайно не виявляють додаткових відтінків значень (крім можливого в окремих випадках відтінку зневаги, насмішки), варіюються вони досить часто. Так, наприклад, у “Малорусько-німецькому словарі” Є.Желехівського-С.Недільського, який широко фіксує не лише літературні, а й діалектні номінації, подано такі паралельні варіанти назв жителів Волині, як *воленюк, волінець, волиняк, волинянин*. Порівняння різносуфіксних варіантів назв осіб за місцем проживання виявляє досить активні процеси конкуренції окремих словотвірних типів [5, с. 102]. При цьому окремі варіанти дуже рідко розвивають додаткові значення, які дали б змогу вважати їх лексичними, а не словотвірними синонімами основної назви. Водночас, як зауважують учені [5 с. 109], із рівнозначних, хоч і різнооформлених, лексичних одиниць одна завжди намагається витіснити, перемогти іншу, якщо ця інша одиниця не збагачується якимось

новим змістом. Стилiстично маркованi назви трапляються дуже рiдко, вони позначаються відповідними ремарками у словнику: *iст.* (iсторичне), *полiт.* (полiтичне), *заст.* (застарiле), *дiал.* (дiалектне), *розм.* (розмовне), *лайл.* (лайливе), *збiрн.* (збiрне), *пестл.* (пестливе), *змени.-пестл.* (зменшено-пестливе), *змени.* (зменшене), *зневажл.* (зневажливе), *збiльш.-зневажл.* (збiльшено-зневажливе), *рiдк.* (рiдко), що можуть вважатися лексичними синонiмами до “нейтральних” форм. До експресивно-стилiстичних синонiмiчних кореляцiй можна вiднести також опозицiю основної назви народу, певної групи осiб i їх самоназви (*руси, русичi* – самоназва населення Киiвської Русi), офiцiйної назви (*малороси* – офiцiйна назва украiнцiв у дореволюцiйній Росiї), загальної назви всього населення, застарiлих, iсторичних назв (*києвичi* – мешканцi древнього Києва), назв у певну епоху тощо. Особливу увагу слiд також звернути на те, що основнi назви можуть мiж собою перебувати у вiдношеннi диз’юнкцiї, або доповняльної дистрибуцiї, коли одну й ту ж особу не можна назвати одночасно *миколаiвцем* i *парижанином*, разом з тим кожного з них можна назвати *європейцем* чи *землянином*. Для номiнацiй цiєї групи можливі бiльшiсть типiв семантичних кореляцiй, крiм антонiмiї.

Крiм номiнацiй, у семантичній структурi яких фокус уваги припадає на просторовi параметри, серед назв осiб за мiсцем проживання наявнi й тi, де реалiзованi параметри часовi, що вiдображають характеристику особи, наприклад, за тривалiстю її проживання в певному мiсцi. Для цiєї групи властива часова опозицiя “давнo – недавнo” (тривалий час живе десь – *старожил*, нещодавно поселився десь – *новосел*). Тут можливі кореляцiї антонiмiї та синонiмiї з експресивно-стилiстичними конотацiями номiнацiй.

Лексеми, в яких фокус уваги змiщено на оцiннi параметри, де “мiсце проживання” характеризує особу за класифiкацiйною ознакою „свiй/чужий” (свiй – *земляк*, чужий – *чужак*, *чужинець*); за походженням (*корiнний*, *переселенець*, *iмiгрант*); за особливостями поведiнки, стосунками з людьми (*вiдлюдок*); наявнiстю/вiдсутнiстю власного житла (*безпритульний*, *безхатко*, *безхатник*, *квартирант*, *приймак*); мiсцем перебування в просторi стосовно суб’єкта мовлення (поряд – *сусiд*, в одному мiсцi з кимось – *спiвмешканець*); за локалiзацiєю в певнiй частинi простору (*вишняни* – жителi верхньої частини села; *низини* – люди, що мешкають у нижньому кiнцi села). Цi номiнацiї, крiм iдентифiкацiйно, виконують оцiнну функцiю – характеризують особу, що проживає в певному мiсцi, за її вiдношеннями до мовця, виражають його ставлення до неї. Тут корисним буде розгляд

вiдображення поняття в iнших його семантичних i лексичних дериватах; у перекладних еквивалентах. В украiнській мовi розмежування вiдбувається за ознаками “поряд, в одному мiсцi з кимось чи спiльно з кимось”. Наприклад, слово *сусiд* “той, хто мешкає поруч, поблизу кого-небудь”, є знаковим для украiнської народної культури [6, 587]. До украiнської лексики *сусiд* “Новогрецько-украiнський словник” Н.Ф.Клименко, О.Д.Пономарева та Є.К.Чернухiна вмищує кiлька грецьких вiдповiдникiв, що позначають те саме поняття в новогрецькiй мовi: $\lambda\epsilon\rho\iota\kappa\|\omicron\varsigma$ о, – сусiд (буквально – той, хто живе поруч, у тому ж довкiллі, вiд грец. $\lambda\epsilon\rho\rho\iota\varsigma$ “довкола, поруч, поряд”), (зав. у мн.), οι ~οι сусiди [8, 279]; $\sigma\upsilon\kappa\acute{\alpha}\tau\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ о, η – сусiд (вiд грец. $\sigma\upsilon\gamma$, $\sigma\upsilon\nu$ “з, разом, спiльно” i $\kappa\acute{\alpha}\tau\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ “житель, мешканець” вiд $\kappa\alpha\tau\omicron\iota\kappa\omicron$ “жити, проживати, перебувати, знаходитися”, буквально – спiвжител, той, хто проживає спiльно з мовцем), ~ка [8 с. 334]; $\sigma\upsilon\nu\omicron\rho\iota\tau\|\eta\varsigma$ о, ~ισσα η – сусiд, ~ка (вiд грец. $\sigma\upsilon\nu\omicron\rho\omicron$ (v) – межа, кордон), буквально – той, хто живе в тих же межах) [Там же, с. 344]. Аналiз внутрiшньої форми украiнських та вiдповiдних до них грецьких слiв дозволив знайти спiлнi елементи мовної картини свiту: $\lambda\epsilon\rho\iota\kappa\|\omicron\varsigma$ – сусiд, $\sigma\upsilon\kappa\acute{\alpha}\tau\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ – спiвжител, $\sigma\upsilon\nu\omicron\rho\iota\tau\|\eta\varsigma$ – той, хто живе в тих же межах.

У номiнацiях цiєї групи наявна велика кiлькiсть синонiмiчних та антонiмiчних кореляцiй. Дослiдження довело, що семантична вiдстань мiж словами, навiть мiж вiдносно близькими синонiмами, є досить великою (пор. *iноземець*, *чужоземець*, *чужинець*, *iмiгрант*, *переселенець*, *чужоселець*, *чужосторонець*, *прибиш*, *чужак*, *зайда*, *приходець*, *приходько*, *ненаський*, *захиський*, *зайшлий*, *немiсцевий*).

Таким чином, iдеографiчнi параметри, за якими можуть зiставлятися назви осiб за мiсцем їх проживання, надали можливiсть виявити семантичнi кореляцiї iменникiв – назв осiб та довести залежнiсть мiж реалiзацiєю у семантичній структурi дослiджених номiнацiй особи параметрiв категоризацiї спiльного для всiх них поняття “мiсце проживання” та її здатнiстю вступати в певнi семантичнi кореляцiї з iншими лексемами.

Зiставлення значень за параметрами дає змогу, як слушно зауважує О.В. Падучева, уявити “анатомiю” значень слова, зрозумiти, як однi параметри значення слова передбачають i виключають iншi, тим самим збiльшуючи психологiчну реальнiсть тих чи iнших компонентiв тлумачення [9, с. 306]. Це дає можливiсть чiткiше уявляти спiльне й вiдмiнне в семантицi природних мов i встановлювати внутрiшнi закони формування мовних значень, що сприятиме розробцi нових методiв лексикографiчного моделювання слiв.

Література

1. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – М., 1986. – №2. – С.3–24.
2. Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типологии. – М.:Наука, 1969. – 564 с.
3. Горпинич В.О., Клименко Н.Ф. Катоїконім // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004.
4. Горпинич В.О. Назви жителів в українській мові. – К.: Вища школа, 1979. – 158 с.
5. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Слововірні синонімія у назвах осіб // Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Слововір, синонімія, стилістика. – К.: Наук.думка, 1982. – С. 100-109.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
7. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
8. Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Чернухін Є.К. Новогрецько-український словник: 22 тис. слів. – Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2005. – 424 с.
9. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.